

Między niepełnosprawnością a przekładem. Osoby niepełnosprawne jako twórcy i odbiorcy przekładu

Wojciech Figiel

 <https://orcid.org/0000-0002-0183-7035>

Uniwersytet Warszawski

 <https://dx.doi.org/10.18778/8220-475-9.14>

Streszczenie

Artykuł dotyczy związków między zjawiskiem niepełnosprawności a translatoryką. Studia nad przekładem i studia o niepełnosprawności to relatywnie nowe dziedziny nauki, które do niedawna niewiele łączyło. Jednak od kilkunastu lat przekładoznawcy skupiają się na badaniach usług dostępnego dla osób z niepełnosprawnością. Do usług tych należy m.in. audiodeskrypcja, tłumaczenie na język migowy czy też napisy dla niesłyszących. Mimo to wciąż niewiele jest badań poświęconych osobom z niepełnosprawnościami, które są twórcami, a nie odbiorcami, przekładu. Brakuje również translatoryków z niepełnosprawnością. Interdyscyplinarna perspektywa socjologii przekładu oraz studiów o niepełnosprawności może pomóc nadrobić te luki poprzez promocję bardziej właściwego podejścia do badań nad przekładem.

Słowa kluczowe

translatoryka, niepełnosprawność, socjologia przekładu, tłumacze, dostępność.

Between disability and translation. Persons with disabilities as creators and recipients of translations

Abstract

This paper deals with the relations between the phenomena of disability and translation studies. Translation studies and disability studies are relatively new fields, which up until recently had little in common. However, for more than a dozen years now, scholars of translation have focused on research concerning access services for people with disabilities. These services include, among others, audio description, sign language interpretation and subtitles for the deaf and the hard of hearing. However, there is not too much research concerning people with disabilities as creators, and not recipients, of translation. There is also a lack of translation scholars with disabilities. The interdisciplinary perspective of sociology of translation and disability studies may help to bridge this gap by providing a more inclusive approach to studies on translation.

Keywords

translation studies, disability, sociology of translation, translators, accessibility.

WSTĘP

W artykule prezentowane są najnowsze badania na temat translatoryki (ze szczególnym uwzględnieniem badań nad przekładem audiowizualnym i socjologii przekładu), które ilustrują, jakie miejsce w tej dziedzinie zajmuje zjawisko niepełnosprawności. Translatoryka i studia o niepełnosprawności to dość młode obszary badawcze. Obie powstały mniej więcej w tym samym czasie. Jak do tej pory niewiele je łączyło, pomimo wielu elementów, które mogłyby sprzyjać takiemu porozumieniu. Korzenie obu tych dziedzin do pewnego stopnia można odnaleźć w literaturoznawstwie. Ponadto badacze przekładu chętnie podejmują badania problematyki niepełnosprawności, zaś badacze i badaczki z kręgu studiów o niepełnosprawności (nierzadko mający przygo-

towanie lingwistyczne) chętnie zajmują się przekładem (zob. Ojrzyńska, Pamuła 2019). Niniejszy artykuł jest wkładem autora w wysiłki na rzecz stworzenia platformy do interdyscyplinarnego dialogu między translatoryką a studiami o niepełnosprawności. Sam autor jest badaczem przekładu, ale również osobą z niepełnosprawnością. A ponieważ jednym z celów publikacji jest pogłębienie wiedzy o badaniach w obszarze translatoryki, artykuł zawiera odniesienia do wielu prac, w których czytelnik znajdzie bardziej szczegółowe informacje na temat poruszanej problematyki.

TRANSLATORYKA: OD TEKSTU DO KONTEKSTU SPOŁECZNEGO

Badacze przekładu często podkreślają, że tłumaczenie (a w szczególności przekład ustny) to jedno z najstarszych zajęć na świecie (Tryuk 2007, Franco 2018). Jednak translatoryka jako samodzielny obszar badań ukształtowała się dopiero w drugiej połowie XX w. Za początek nowoczesnej translatoryki (termin ten jest wymiennie stosowany z przekładoznawstwem) uważa się tzw. mapę Holmesa (Toury 1995). Jeszcze do lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia badacze przekładu interesował głównie przekład literacki oraz jego kontekst komunikacyjny, a przedmiotem badań najczęściej były zagadnienia związane z ekwiwalencją przekładu, tj. do jakiego stopnia przekład jest równoważny z oryginałem. Jak twierdzi Rakafet Sela-Sheffy (2011), zapewne wynikało to z faktu, iż korzenie tej dziedziny tkwią głównie w literaturoznawstwie i kulturoznawstwie. Lata dziewięćdziesiąte i dwutysięczne przyniosły wiele zmian w translatoryce. Z jednej strony powstały subdyscypliny, zajmujące się np. przekładem ustnym (Pöchhacker 2016) czy audiowizualnym (Remael 2010). Nie oznacza to, że wcześniej przekład ustny czy audiowizualny nie były badane, lecz raczej, iż z peryferiów dyscypliny zaczęły przenosić się ku jej centrum (Gambier, Pinto 2018, Pérez-González 2019). Warto zauważyć, że od dziesięcioleci równoległe do badań nad przekładem ustnym prowadzi się badania nad przekładem języka migowego (zob. Pöchhacker 2016, Roy, Napier 2016, Kalata-Zawłocka 2017). Omówienie badań translatorycznych nad przekładem języka migowego wykracza jednak poza zasięg niniejszej publikacji.

Przełom w translatoryce w ostatnich dwudziestu kilku latach polegał także na tym, iż badacze zaczęli w swoich pracach uwzględniać kontekst kulturowo-społeczny przekładu. Innymi słowy: interesowało ich nie tylko, w jaki sposób przekład powstaje, ale kto (i co) ma wpływ na zapotrzebowanie na przekład, jego produkcję oraz recepcję. W translatoryce ta przemiana często identyfikowana jest jako przejście od podejścia preskryptywnego, w którym mówimy, jak powinien wyglądać przekład, do podejścia i badań deskryptywnych, w których opisujemy przekład jako fakt rzeczywistości społecznej (Toury 1995).

To właśnie te przeobrażenia w translatoryce pozwoliły na umieszczenie w polu jej zainteresowań badań tych form przekładu, które są głównie, choć nie zawsze, przeznaczone dla osób z niepełnosprawnością. Kilkanaście lat temu zaczęto organizować konferencje, których głównym tematem jest przekład przeznaczony dla osób z niepełnosprawnościami (Media for All czy Advanced Research Seminar on Audio Description). Ponadto temat

dostępności zaczął być uwzględniany jako przedmiot dyskusji podczas wielu konferencji poświęconych przekładowi audiowizualnemu jako takiemu. W ślad za konferencjami poszły publikacje poświęcone tej problematyce (Díaz-Cintas, Orero, Remael 2007). Zajmowanie się przez społeczność badaczy przekładu audiowizualnego takimi zjawiskami jak audiodeskrypcja czy napisy dla niesłyszących jest korzystne, ponieważ umożliwiło to nie tylko przeprowadzenie wnikliwych badań tych form przekładu korzystając z ugruntowanych metodologii, lecz także pozwoliło na integrację ich nauczania w programach studiów kierunków tłumaczeniowych. Warto jednak zauważyć, że tłumaczeniowcy nie mają monopolu na badanie np. audiodeskrypcji. Takimi badaniami zajmują się również np. poloniści (Więckowski 2014, Jerzakowska 2018).

BADANIA NAD DOSTĘPNOŚCIĄ W TRANSLATORYCE

W ciągu minionych kilkunastu lat dostępność mediów stała się jednym z głównych obszarów zainteresowania badaczy przekładu. Dostępność mediów jest tutaj rozumiana jako „różne narzędzia zapewniające dostęp do treści audiowizualnych dla osób z niepełnosprawnościami sensorycznymi: napisy dla niesłyszących i audiodeskrypcja dla osób niewidomych i słabowidzących” (Szarkowska, Krejtz, Krejtz, Duchowski 2013: 151 [tłum. własne]). Aby zilustrować, jak ważna jest dostępność w badaniach nad przekładem audiowizualnym, wystarczy wspomnieć, że w niedawno wydanej monografii na temat badań z zakresu przekładu audiowizualnego rozważania nad dostępnością trafiły na jedną z pierwszych stron wstępu (Gambier, Pinto 2018). Autorzy tej pozycji podkreślają, że to właśnie w tym obszarze przeprowadzane są najbardziej innowacyjne i interesujące badania z zakresu przekładu audiowizualnego. Przy czym trafnie zaznaczają, że nie chodzi o samo udostępnienie materiałów audiowizualnych osobom z niepełnosprawnością, lecz także o urzeczywistnienie przynależnych im praw człowieka. Aline Remael, Nina Reviers i Reinhild Vandekerhove zauważają, że audiodeskrypcja i napisy dla niesłyszących „promują prawa człowieka osób z niepełnosprawnościami i stanowią właściwe zobrazowanie akumulacji (...) nowych podejść i zmian w translatoryce i badaniach nad przekładem audiowizualnym” (Remael, Reviers, Vandekerhove 2018: 66 [tłum. własne]).

Zainteresowanie prawami człowieka łączy się i jest inspirowane przyjętą w 2006 r. przez Organizację Narodów Zjednoczonych Konwencją o Prawach Osób z Niepełnosprawnością (KPON) (Organizacja Narodów Zjednoczonych 2006). Jedną z zasad horyzontalnych konwencji jest dostępność, która w dokumencie tym rozumiana jest bardzo szeroko i obejmuje m.in. dostęp do technologii informacyjno-komunikacyjnych czy też dostępność kultury, ale także dostępność tłumacza języka migowego. A zatem ratyfikacja konwencji bez wątplenia wiąże się z wprowadzeniem działań mających na celu wdrożenie dostępności mediów. W tym sensie badania w obszarze przekładu audiowizualnego spotykają się z nowoczesnym, opartym na prawach człowieka podejściem do niepełnosprawności. Takie rozumienie niepełnosprawności funkcjonuje nie tylko w literaturze

przedmiotu, lecz także w wielu kursach przygotowywanych w ramach projektów unijnych a przeznaczonych np. dla menedżerów kultury¹.

OD TRANSLATORYKI DO STUDIÓW NAD DOSTĘPNOŚCIĄ

Po kilkunastu latach rozwoju badań nad dostępnością w ramach translatoryki niektórzy badacze starają się wyjść poza tradycyjne ramy badań translatorycznych i prezentują innowacyjne podejścia do tego zagadnienia.

Ostatnio pojawiła się próba budowania sojuszy z badaczami praw człowieka i niepełnosprawności. Gian-Maria Greco postuluje, iż dostępność jest proaktywną zasadą, pozwalającą na urzeczywistnienie praw człowieka osób z niepełnosprawnością. W obszarze dostępności mediów oznacza to, że rozwiązania uważane do tej pory za przeznaczone dla osób z niepełnosprawnością (np. napisy dla niesłyszących czy audiodeskrypcja) w rzeczywistości pozwalają wielu innym grupom na realizację ich praw człowieka (Greco 2016).

Podsumowując te zmiany w podejściu do badań nad dostępnością, Greco (2018) wskazuje na trzy przesunięcia w tego typu badaniach. Po pierwsze, zauważa uniwersalizację dostępności, która powoli przestaje być postrzegana wyłącznie jako coś, co dotyczy osób z niepełnosprawnością. Coraz częściej uznaje się, że dostępność dotyczy wszystkich i jest wszystkim potrzebna. Przykładem dostępności, której zastosowanie wykracza poza osoby z niepełnosprawnością, są międzyjęzykowe napisy na żywo. Pierwotnie wewnątrzjęzykowe napisy na żywo miały służyć potrzebom osób niesłyszących. Jednak szybko zorientowano się, że dzięki takim napisom z treści audiowizualnych można korzystać np. w głośnym miejscu lub tam, gdzie wyświetlanemu obrazowi nie może towarzyszyć dźwięk. Zaś międzyjęzykowe napisy na żywo (będące w istocie formą przekładu symultanicznego) mogą być używane podczas międzynarodowych konferencji, zwiększając tym samym dostępność wydarzeń (zob. Romero-Fresco 2018).

Po drugie, Greco zauważa, że mamy do czynienia z przejściem od dostępności tworzonej przez ekspertów (i na podstawie ich wiedzy na temat potrzeb odbiorców) do dostępności wspólnie tworzonej przez jej użytkowników i odbiorców. W tym kontekście autor wskazuje na liczne badania preferencji odbiorczych, które podejmowane były w minionych latach przez badaczy przekładu audiowizualnego. Ten trend kreatywnie rozwija dostępność uczestnicząca (Di Giovanni 2018). Mówiąc o uczestniczącej dostępności, Elena Di Giovanni ma na myśli „projektowanie, tworzenie, ulepszanie i korzystanie z usług dostępu w sposób włączający (...) nawet samo słowo „usługi” w tym kontekście nie jest właściwe: wspólnie tworzone i przeżywane dzieło powinno się traktować raczej jako włączające doświadczenie, a nie usługę” (Di Giovanni 2018: 158 [tłum. własne]). Wykorzystując podejście badania w działaniu, autorka zaproponowała dzieciom wspólne tworzenie audiodeskrypcji przedstawienia operowego. Dzięki ich wkładowi poprawiono i ulepszono

¹ Jednym z takich projektów jest Accessible Culture & Training. Więcej szczegółów można znaleźć na stronie internetowej projektu pod adresem <http://pazines.uab.cat/act/>.

audiodeskrypcję skracając ją, uwzględniając interesujące dzieci elementy (np. opis sceny z perspektywy widza) oraz włączając znacznie więcej opisów kolorów. Ku zaskoczeniu prowadzących badania to niewidome i słabowidzące dzieci same użyczyły głosu do nagrania większości ścieżki audiodeskrypcji, zapamiętując skrypt i deklamując go. O wiele bardziej naturalnie niż mogłyby to zrobić dzieci bez dysfunkcji wzroku (Di Giovanni 2018). Omawiane tutaj przesunięcie niewątpliwie nasuwa skojarzenie z od dawna obecnym w ruchu osób z niepełnosprawnością hasłem: nic o nas bez nas, do którego zresztą translatorki zaczynają nawiązywać (Fryer 2018: 175). Realizacja tego hasła zbliża translatorkę ku społecznemu modelowi niepełnosprawności.

Trzecim przesunięciem, na które zwraca uwagę Greco (2018), jest wpisanie tworzenia rozwiązań dostępnych w sam proces powstawania np. filmu. Dobrym przykładem na zmiany w tym obszarze są badania prowadzone przez Pablo Romero-Fresco (2019), który proponuje wdrożenie na szerszą skalę opartego na dostępności procesu produkcji filmów (ang. *accessible filmmaking*). Proces taki zakłada „uwzględnianie przy powstawaniu filmu (oraz poprzez współpracę między tłumaczem a zespołem tworzącym film) potrzeb widzów oglądających film w innych językach oraz widzów z dysfunkcją słuchu bądź wzroku, starając się polepszyć ich doświadczenie oglądania filmu” (Romero-Fresco 2019: 499–500 [tłum. własne]). Podejście to zakłada, że specjaliści od przekładu muszą uczyć się od filmoznawców i vice versa tak, aby film był możliwie jak najbardziej dostępny. Bardziej niż na wyjaśnianiu świata przez osoby niewidome czy niesłyszące, zaangażowanie osób z tych grup w produkcję filmu polega na sugerowaniu włączających rozwiązań. I tak np. zamiast każdorazowo informować w audiodeskrypcji o pojawieniu się na ekranie bohatera, może on nosić przy sobie jakiś przedmiot wydający charakterystyczny dźwięk, np. pęk kluczy czy biżuterię. Pojawienie się tego dźwięku zasygnalizuje niewidomemu odbiorcy obecność konkretnej postaci.

OSOBY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ JAKO TWÓRCY PRZEKŁADU

Opisywane powyżej badania dotyczyły rozważań nad wykorzystaniem wiedzy translatorki do udostępniania treści osobom z niepełnosprawnościami. Przy czym, jak wskazano powyżej, dopiero od niedawna w proces ten systematycznie próbuje się włączać same osoby z niepełnosprawnością. Jednak rola osób z niepełnosprawnością nie ogranicza się tylko do konsumpcji przekładu. Są one również jego twórcami. Za przykład może posłużyć działalność niewidomych tłumaczy. Badaniom niewidomych tłumaczy autor niniejszego tekstu poświęcił kilka publikacji (np. Figiel 2015, Figiel 2018, Figiel 2020).

W Polsce i na świecie od co najmniej kilkudziesięciu lat z powodzeniem funkcjonują niewidomi tłumacze uszni i pisemni. Do niedawna wyzwania, jakim musieli sprostać, były przedmiotem nielicznych publikacji, głównie koncentrujących się na dydaktyce przekładu pisemnego i ustnego (Kellett-Bidoli 2003, Palazzi 2003). Drugą grupę publikacji stanowiły badania własne osób niewidomych zajmujących się przekładem (głównie ustnym), których celem było niwelowanie napotykanych przez nie barier, np. przy sporządzaniu notatek w tłumaczeniu konsekwentnym (Figiel 2013, Dold 2015). W minionych

latach sytuacja ta zaczęła się zmieniać: powstały publikacje wskazujące na konstruktywną (i partnerską) współpracę między badaczami bez niepełnosprawności a niewidomymi tłumaczami lub studentami przekładu (Rodriguez-Vázquez, Mileto 2016, Hagemann 2016, Rodriguez-Vázquez, Fitzpatrick, O'Brien 2019). Dzięki tej współpracy udało się przybliżyć dydaktykom przekładu, ale także i innym tłumaczom, problematykę dostępności, albo raczej jej braku, profesjonalnych narzędzi dla tłumaczy. Za sukces można uznać fakt, że obecnie wyczerpująca dyskusja o związkach nowoczesnych technologii i przekładu nie może pomijać aspektu dostępności (O'Brien, Rodriguez-Vázquez 2020).

Jednak szczególnie obiecujące w badaniach nad twórcami przekładu z niepełnosprawnością wydaje się wykorzystanie teorii socjologicznych. W ramach wspomnianego powyżej otwierania się translatoryki na inne dyscypliny w ciągu minionych kilkunastu lat popularność zaczęło zdobywać wykorzystanie teorii socjologicznych do badania przekładu (Wolf, Fukari 2007, Buzelin, Beraldi 2016). Jak twierdzi Andrew Chesterman (2006), możemy wręcz mówić o badaniach nad tłumaczem (ang. *translator studies*) jako osobnej od badań nad przekładem (ang. *translation studies*) dziedzinie. Jak twierdzi Chesterman (2009: 16), socjologia przekładu jest jednym z bardziej prominentnych kierunków w ramach tego typu badań tłumaczy. Dodajmy, że autorzy wyróżniają trzy rodzaje badań socjologicznych nad przekładem: socjologię tłumaczenia (zajmującą się procesem tłumaczenia), socjologię tłumaczeń (zajmującą się obiegiem kulturowym przekładów) oraz wspomnianą wyżej socjologię tłumaczy (zajmującą się osobami tworzącymi przekład) (por. Chesterman 2006, Wolf, Fukari 2007).

Ta ostatnia kategoria badań, socjologia tłumaczy, zdaje się być najbardziej obiecująca w badaniach osób z niepełnosprawnościami zajmujących się przekładem. Autorzy pracujący w tym nurcie badawczym chętnie posługują się koncepcjami wypracowanymi przez Pierre'a Bourdieu, takimi jak teoria kapitałowa (Bourdieu 1986, Dam, Zethsen 2016), habitus (Vorderobermeier 2014) czy kapitał symboliczny (Sela-Sheffy 2005).

W badaniach prowadzonych przez autora niniejszej publikacji posłużono się głównie pojęciami kapitału kulturowego i społecznego zgodnie z ich rozumieniem przez Bourdieu (1986). Badając tłumaczy z dysfunkcją wzroku, zauważono, że nowoczesne technologie stawiają coraz wyższe wymagania przed niewidomymi tłumaczami w zakresie ucieleśnionej i zobiektywizowanej formy kapitału kulturowego charakterystycznej dla osób z niepełnosprawnością. Ta pierwsza reprezentowana jest przez konieczność nauczenia się dziesiątków skrótów klawiszowych oraz złożonego procesu obsługi środowiska wielojęzycznego przy pomocy czytnika ekranu. Zaś zobiektywizowaną formę kapitału kulturowego stanowią zasoby, które niewidomy tłumacz musi posiadać: smartfon z systemem iOS, oprogramowanie OCR, skaner, syntezytor mowy, program do odczytu ekranu, monitor brajlowski czy nawet drukarka brajlowska. Te zasoby są warunkiem wejścia do pola tłumaczeniowego. Warunkiem, którego spełnienie nie jest wymagane wobec osób widzących.

Ponadto, aby niewidomi tłumacze w pełni mogli użyć swoich zasobów kapitału kulturowego, często potrzebują korzystać ze zgromadzonego kapitału społecznego w postaci wsparcia asysty. Polska, mimo prawie dziesięciu lat jakie upłynęły od ratyfikowania KPON, wciąż nie wspiera wystarczająco wysiłków zmierzających ku przełamywaniu tych

barier kapitałowych, chociażby poprzez finansowanie asysty. Problem stanowią również producenci specjalistycznego oprogramowania dla tłumaczy, których świadomość w zakresie potrzeb osób niewidomych jest znikoma (Rodriguez-Vázquez, Fitzpatrick, O'Brien 2019). Zaś prośby o podjęcie jakichkolwiek działań w zakresie dostępności kwitują albo milczeniem, albo stwierdzeniem, że jest to za mała grupa, żeby poniesione inwestycje mogły się im opłacić (Owton 2011).

Budowaniu brakującego kapitału społecznego może służyć także lista dyskusyjna *The Round Table*. Ta powstała w 2004 r. międzynarodowa społeczność niewidomych tłumaczy liczy sobie obecnie około 200 osób. Oprócz wymiany doświadczeń i wspierania się lista ta stała się ośrodkiem koordynującym współpracę z jednym z producentów specjalistycznego oprogramowania dla tłumaczy, której wynikiem było dostosowanie go do standardów dostępności (Figiel 2020).

PODSUMOWANIE

Translatoryka przeszła długą drogę: od koncentracji wyłącznie na przekładzie literackim do uwzględnienia przekładu audiowizualnego czy ustnego na równych prawach, od badań samego tekstu do badań społecznych warunków jego powstawania. W toku tego procesu udało się badaczom przekładu nawiązać owocne relacje z przedstawicielami innych dyscyplin (zob. Gambier, van Doorslaer 2016). Dostępność i jej badanie jest już mocno zakorzenionym elementem badań translatorycznych. Jak pokazano w niniejszym artykule, w obszarze dostępności mediów coraz bardziej przekłada się to na włączanie użytkowników w proces przekładu audiowizualnego. Z drugiej strony coraz większe zainteresowanie budzą badania dostępności zawodu tłumacza dla osób z niepełnosprawnością.

Biorąc pod uwagę zaprezentowane tutaj osiągnięcia badawcze translatoryki, śmiało można powiedzieć, że jesteśmy u progu jakościowo odmiennej ery zainteresowania niepełnosprawnością w polu badań translatorycznych. Wciąż bowiem brakuje badań translatorycznych otwarcie identyfikujących się ze studiami o niepełnosprawności, a także orientujących się na takie studia. Z zaprezentowanego powyżej przeglądu badań oraz obserwacji i rozmów autora z badaczami przekładu wynika, że rozwój takiej współpracy interdyscyplinarnej to kwestia najbliższego czasu. W społeczności badaczy przekładu (szczególnie audiowizualnego) od dawna obecne jest prawnocłowiecze podejście do niepełnosprawności, odrzucające model medyczny. Działalność badaczy i dydaktyków przekładu audiowizualnego jest zorientowana na niwelowanie tworzących niepełnosprawność barier. Niemniej potrzebne jest przejście ku modelowi społecznemu nie tylko w zakresie tworzenia produktów sprzyjających pokonywaniu barier, lecz także w zakresie uczynienia z osób z niepełnosprawnością głównych aktorów w procesie twórczym.

Miarą sukcesu i utrwalenia się włączającego charakteru translatoryki będzie nie tyle liczba badań nad potrzebami osób z niepełnosprawnościami, lecz raczej wzrost liczby osób z niepełnosprawnością takie badania prowadzących. Osoby niewidome, głuche czy poruszające się na wózku wciąż są bowiem rzadkością wśród badaczy przekładu. Zaś w realizowanych w obszarze dostępności projektach zdaje się brakować zaistnie-

nia odbiorców jako kierowników projektów czy głównych badaczy. To właśnie studia o niepełnosprawności wskazują na konieczność prowadzenia badań przez same osoby z niepełnosprawnością (Society for Disability Studies 2007). Jest to kolejne wyzwanie, ale jednocześnie i szansa, stojąca przed translatoryką.

BIBLIOGRAFIA

- Bourdieu, Pierre (1986). *The Forms of Capital*. W: John Richardson (red.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Przeł. Richard Nice. New York: Greenwood, s. 241–258. <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.htm> (dostęp: 30.04.2020).
- Buzelin, Hélène, Baraldi, Claudio (2016). *Sociology and Translation Studies: Two Disciplines Meeting*. W: Yves Gambier, Luc van Doorslaer (red.). *Border Crossings*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 117–140.
- Chesterman, Andrew (2006). *Questions in the sociology of translation*. W: Joao Ferreira Duarte, Rosa Assisi, Teresa Seruya (red.). *Translation Studies at the Interface of Disciplines*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 9–27.
- Chesterman, Andrew (2009). *The Name and Nature of Translator Studies*. „Hermes – Journal of Language and Communication Studies”, nr 42, s. 13–22.
- Dam, Helle V., Zetshen, Karen (2016). „*I think it is a wonderful job*”. *On the solidity of the translation profession*. „The Journal of Specialised Translation”, no. 25, s. 174–187.
- Díaz-Cintas, Jorge, Orero, Pilar, Remael, Aline (red.) (2007). *Media for All: Subtitling for the Deaf, Audio Description, and Sign Language*. Amsterdam: Brill.
- Di Giovanni, Elena (2018). *Participatory accessibility: Creating audio description with blind and non-blind children*. „Journal of Audiovisual Translation”, no. 1, s. 155–169.
- Dold, Daniela (2015). *Die Notizentechnik blinder DolmetscherInnen beim Konsekutivdolmetschen*. Niepublikowana praca magisterska (plik elektroniczny). Wydzia  Translatoryczny Uniwersytetu w Grazu, Graz.
- Figiel, Wojciech (2013). *Komputerowy system notacji w t umaczeniu konsekwentnym dost epny dla t umaczy z dysfunkcj  wzroku*. W: Tadeusz Piotrowski (red.). *The Translator and the Computer – Proceedings of a Conference held in Wrocław, April 20-21, 2012, organized by the Philological School of Higher Education and C&M Localization Centre*. Wroc aw: Wy sza Szko a Filologiczna, s. 57–73.
- Figiel, Wojciech (2015). *Traducteurs-interprètes avec un handicap visuel en Pologne : exemple de la reconfiguration du marché de travail*. W: El bieta Skibi ska, Kaja Gostkowska i Regina Solowa (red.). *Vingt-cinq ans après... Traduire dans une Europe en reconfiguration*. Paris: Editions Orizons, s. 339–354.
- Figiel, Wojciech (2018). *Levelling the playing field with (in)accessible technologies?*. „Mi dzy Orygina em a Przek adem”, nr 41, s. 75–88.

- Figiel, Wojciech (2020). *Niewidomi tłumacze, (nie)widzialni aktywiści?* „Teksty Drugie”, nr 2, s. 140–157.
- Franco, Aixelá Javier (2018). *Gender A bibliometric approach*. W: Julia Williams Camus, Cristiana Gómez Castro, Alexandra Assis Rosa, Carmen Camus Camus (red.). *Translation and Gender: Discourse Strategies to Shape Gender*. Santander: Cantabria University Press, s. 19–38.
- Fryer, Louise (2018). *The independent audio describer is dead: Long live audio description!* „Journal of Audiovisual Translation”, vol. 1, no. 1, s. 170–186.
- Gambier, Yves, van Doorslaer, Luc (red.) (2016). *Border Crossings. Translation studies and Other Disciplines*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Gambier, Yves, Ramos-Pinto, Sara (2018). *Introduction*. W: Yves Gambier, Sara Ramos Pinto (red.). *Audiovisual Translation. Theoretical and Methodological Challenges*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 1–8.
- Greco, Gian-Maria (2016). *On Accessibility as a Human Right, with an Application to Media Accessibility*. W: Anna Matamala, Pilar Orero (red.). *Researching Audio Description*. London: Palgrave Macmillan, s. 11–33.
- Greco, Gian-Maria (2018). *The Nature of Accessibility Studies*. „Journal of Audiovisual Translation”, vol. 1, no. 1, s. 205–232.
- Hagemann, Susanne (2016). *Teaching Translation to Mixed Groups of Blind and Sighted Students*. „The Journal of Translator Education and Translation Studies”, vol. 1, no. 1, s. 78–93.
- Jerzakowska, Beata (2018). *Audiodeskrypcja malarstwa – wyznaczniki gatunku i ich realizacje tekstowe* [rozprawa doktorska]. Wydział Filologii Polskiej UAM, Poznań. https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/23553/3/B_%20Jerzakowska_Audiodeskrypcja_malarstwa_wyznaczniki_gatunku_i%20ich_realizacje_tekstowe.pdf (dostęp: 30.04.2020).
- Kalata-Zawłocka, Aleksandra (2017). *Społeczne i językowe konteksty tłumaczenia języka migowego w Polsce*. Warszawa: Instytut Polonistyki UW.
- Kellett, Bidoli, Cynthia, Jane (2003). *The Training of Blind Students at the SSLMIT Trieste*. „The Interpreters’ Newsletter”, nr 12, s. 189–199. <https://www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2483/1/08.pdf> (dostęp: 30.04.2020).
- O’Brien, Sharon, Rodriguez-Vázquez, Silvia (2020). *Translation and technology*. W: Sara Laviosa, Maria González-Davies (red.). *The Routledge Handbook of Translation and Education*. Oxon, New York: Routledge, s. 264–277.
- Ojrzyńska, Katarzyna, Pamuła, Natalia (2019). *Nowe studia o niepełnosprawności w humanistyce. O książkach Rosemarie Garland-Thomson piszą tłumaczki: Katarzyna Ojrzyńska i Natalia Pamuła*. „Przegląd Kulturoznawczy”, nr 3(41), s. 373–382.
- Organizacja Narodów Zjednoczonych (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on->

- the-rights-of-persons-with-disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-2.html (dostęp: 30.04.2020).
- Owton, Tara (2011). *The difficulties encountered by blind and visually impaired translators when using translation tools*. <http://www.euroblind.org/newsletter/2017/july-september/en/translation-tools-and-software-help-or-hindrance> (dostęp: 30.04.2020).
- Palazzi, Maria Cristina (2003). *L'enseignement de l'I.C. aux étudiantes non-voyants*. „The Interpreters' Newsletter”, nr 12, s. 200–204. <https://www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2484/1/09.pdf> (dostęp: 30.04.2020).
- Pérez-González, Luis (2019). *Rewriting the Circuitry of Audiovisual Translation: Introduction*. W: Luis Pérez-González (red.). *The Routledge Handbook of Audiovisual Translation*. Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, s. 1–12.
- Pöhhacker, Franz (2016). *Introducing Interpreting Studies*. Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge.
- Remael, Aline (2010). *Audiovisual translation*. W: Yves Gambier, Luc van Doorslaer, (red.). *Handbook of translation Studies vol. 1*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 12–18.
- Remael, Aline, Reviere, Nina, Vandeker, Ckhove Reinhild (2018). *From Translation studies and audiovisual translation to media accessibility. Some research trends*. W: Yves Gambier, Sara Ramos Pinto (red.). *Audiovisual Translation. Theoretical and Methodological Challenges*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 65–79.
- Rodríguez-Vázquez, Silvia, Mileto, Fiorenza (2016). *On the Lookout for Accessible Translation Aids: Current Scenario and New Horizons for Blind Translation Students and Professionals*. „Journal of Translator Education and Translation Studies”, vol. 1, no. 2, s. 115–135.
- Rodríguez-Vázquez, Silvia, Fitzpatrick, Dónal, O'Brien, Sharon (2019). *Is Web-Based Computer-Aided Translation (CAT) Software Usable for Blind Translators?* W: Klaus Miesenberger, Georgios Kouroupetroglou (red.). *Computers Helping People with Special Needs. ICCHP 2018*. Cham: Springer, s. 31–34.
- Romero-Fresco, Pablo (2018). *In support of a wide notion of media accessibility: Access to content and access to creation*. „Journal of Audiovisual Translation”, vol. 1, no. 1, s. 187–204.
- Romero-Fresco, Pablo (2019). *Accessible filmmaking. Translation and Accessibility from production*. W: Luis Pérez-González (red.). *The Routledge Handbook of Audiovisual Translation*. Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, s. 498–515.
- Roy, Cynthia, Napier, Jenina (red.) (2016). *The Sign Language Interpreting Studies Reader*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Sela-Sheffy, Rakafet (2005). *How to be a (recognized) translator. Rethinking habitus, norms, and the field of translation*. „Target”, vol. 17, no. 1, s. 1–26.
- Sela-Sheffy, Rakafet (2011). *Introduction*. W: Rakafet Sela-Sheffy, Miriam Shesinger (red.). *Identity and status in the Translational Professions*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, s. 1–10.

- Society for Disability Studies (2007). *Guidelines for Disability Studies*. https://www.aucd.org/docs/resources/sds_guidelines_disability_%20studies_%208.17.07.doc (dostęp: 30.04.2020).
- Szarkowska, Agnieszka, Krejtz, Izabela, Krejtz, Krzysztof, Duchowski, Andrew (2013). *Harnessing the Potential of Eye-Tracking for Media Accessibility*. W: Sambor Grucza, Monika Płużyczka, Justyna Zając (red.). *Translation Studies and Eye-Tracking Analysis*. Frankfurt: Peter Lang, s. 153–184.
- Toury, Gideon (1995). *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Tryuk, Małgorzata (2007). *Przekład ustny konferencyjny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Vorderobermeier, Giselle (red.) (2014). *Remapping habitus in Translation Studies*. Amsterdam–New York: Rodopi.
- Więckowski, Robert (2014). *Audiodeskrypcja piękna*. „Przekładaniec”, nr 28, s. 109–123.
- Wolf, Michaela, Fukari, Alexandra (2007). *Constructing the Sociology of Translation*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.